

Et forsvar for kapitalismen

Nylig så jeg et program i NRKs dokumentarserie «Der ingen skulle tru at nokon kunne bu». Det handlet om Jenny, som hadde vokst opp i et rikmannsmiljø utenfor New York, og som siden hadde brutt med sin fortid og startet et helt nytt og enkelt liv i Norge. I dag lever hun på en avsidesliggende gård uten innlagt vann, uten strøm, uten noen tekniske hjelpemidler overhodet. Hun har aldri sittet ved en PC, aldri sittet bak rattet på en bil, aldri snakket i mobiltelefon. Hun, og hennes familie, lager all mat, alle klær, lys og såpe fra grunnen av. Kort fortalt: De forsøker å leve slik de gjorde på landsbygda i Norge for over 100 år siden.

Reporteren som intervjuet Jenny, stilte det samme spørsmålet mange ganger: Hvorfor? Hvorfor levde hun så gammeldags og tungvint når hun når som helst kunne velge å leve et mer komfortabelt liv? Jennys svar var todelt. Hun gjorde det av hensyn til seg selv, og hun gjorde det av hensyn til miljøet. Hun tror ikke at jorden kan bære vår moderne livsstil og mener derfor at alle bør leve slik hun gjør. Men hun har også valgt å leve slik fordi hun finner det mer meningsfylt enn å leve et mer moderne liv.

Det er selvsagt flott at Jenny kan velge å leve slik hun ønsker. Selv er jeg unektelig glad for at jeg kan velge annerledes. Stilt overfor valget, foretrekker jeg et liv med strøm og rennende vann, dusj, toalett, vaskemaskin og komfyr, e-post og fly, utdanning og muligheten til å ta et arbeid utenfor hjemmet, og, ikke minst, kontaktlinsene mine. Jeg foretrekker alt det som menneskene har frembrakt i en åpen verden med en fri økonomi fremfor å leve slik de gjorde for 100 eller 200 år siden.

For 200 år siden var Norge fattigere enn Somalia er i dag. For 100 år siden var Norge fattigere enn Burma er i dag. Nå er Norge et av verdens rikste land. Og den viktigste årsaken til at det har gått slik, er kapitalismen.

Kapitalismens store seier er dens resultater: Aldri før i menneskenes historie har så mange hatt det så godt som nå. Aldri før har et flertall i verden kunnet si at de lever i frihet, og at de hverken er fattige, sultne eller analfabeter. Vi utdanner oss mer, har bedre helse og lever lenger enn noen generasjon før oss. Velstanden i verden økte omtrent ikke frem til 1800-tallet. Deretter har den vokst enormt. Gjennomsnittsinntekten i verden har økt med 380 prosent de siste 100 år, selv om folketallet har steget med fem milliarder.

Tall fra Verdensbanken viser at antall fattige som lever for under 1,08 dollar om dagen, er redusert fra 1,5 milliarder i 1981 til ca. én milliard i 2005, samtidig som befolkningen har vokst med to milliarder. Det betyr at andelen ekstremt fattige har sunket fra 34 til 15 prosent.

Denne velstandsøkningen har ledet til en drastisk reduksjon i spedbarnsdødeligheten, sterk økning i levealderen, færre underernærte, økt tilgang på rent vann og mer skolegang for flere. På nær sagt samtlige indikatorer på menneskelig levestandard har det vært forbedring.

Markedsøkonomien har i denne perioden blitt stadig mer utbredt. Og jo mer utbredt den har blitt, desto kraftigere har fattigdomsreduksjonen blitt. Den økonomiske liberaliseringen som har funnet sted i India, Kina og Vietnam de senere år har løftet mange hundre millioner mennesker ut av fattigdom. Hvis Vietnam viderefører den veksten landet har hatt de senere år, vil den ekstreme fattigdommen være utryddet i 2020.

Alle indikatorer er mest positive i de land som har størst økonomisk frihet. I de land der markedsøkonomien er minst utbredt, tjener de fattigste ti prosent av befolkningen i gjennomsnitt 961 dollar i året. I de mest markedsvennlige landene tjener de fattigste 8730 dollar i året. En av årsakene til de store regionale forskjellene, for eksempel mellom Asia og Afrika, finner vi nettopp her.

Fraser Institute i Canada utgir hvert år rapporten «Economic Freedom of the World», som ser på betydningen av økonomisk frihet i både fattige og rike land, 141 land i alt. Der det er størst økonomisk frihet, er det også størst vekst, flest utenlandske investeringer, høyest levealder, lavest barnedødelighet, best tilgang på rent vann, høyest inntektsnivå for de fattigste, høyest gjennomsnittinntekt, minst korrupsjon, minst skade på miljøet og størst trygghet for at menneskerettighetene blir respektert.

Så sent som i 1965 lå Ghana og Sør-Korea likt i velstandsutvikling, med 1400 dollar pr person i årlig inntekt. I dag ligger Ghana på ca. 1500 dollar, mens Sør-Korea ligger på 18 000 dollar. I Fraser Institutes rapport finner vi noe av forklaringen.

Sør-Korea er nemlig et langt friere land økonomisk sett enn Ghana er. I de senere år har de fattigste landene vokst raskere enn de rikeste. Det betyr at forskjellene mellom landene minker. Fra 1990 til 2005 vokste de rikeste landene med i gjennomsnitt 1,8 prosent, mens de fattigste landene vokste med 2,9 prosent. OECD-landene, som tradisjonelt har vært verdens rikmannsklubb, står dermed for en stadig mindre andel av verdens bruttonasjonalprodukt.

Det er vanskelig å fatte hva alt dette betyr. For en stund siden holdt jeg foredrag for en forsamling som var svært kritisk til kapitalismen. En eldre kvinne, som åpenbart var sterkt provosert av mitt forsvar for kapitalismen, tok ordet og hevdet at verden bare utvikler seg til det verre, og at det nå går «nedover i hurtigtogs fart».

Jeg kan ikke si at jeg er enig. For hundre år siden, i 1909, levde en kvinne som meg, i en verden der 70 prosent av verdens befolkning levde på eksistensminimum. Hvis hun jobbet, tjente hun under 20 000 kroner, målt i dagens pengeverdi. Hun brukte godt over halvparten av pengene sine på mat og klær. Hun kunne forvente at minst ett av barna døde før det fylte fem år. Men mest sannsynlig var hun også død selv, ettersom levealderen bare var 31 år. Den gangen døde mødrene før barna ble voksne og lenge før de fylte 50.

Hundre år etter, i 2009, lever mine medsøstre og jeg i en verden der under 20 prosent av befolkningen lever på eksistensminimum. Vi jobber halvparten så mange timer og tjener minst 10 ganger så mye. Vi bruker en tiendedel av inntekten vår på mat og klær. Vi må få 14 barn før vi får et barn som dør før det fyller fem år. Vi lever så lenge at vi kan forvente å se våre oldebarn og håpe å se våre tippoldebarn.

Kapitalismens fremvekst de siste 200 år har altså falt sammen med en historisk sterk velstandsvekst, der milliarder av mennesker er løftet ut av fattigdom.

Tilfeldig?
Neppe.

Det geniale med kapitalismen er at den skaper mer velstand. Den er ikke et nullsumspill, slik mange synes å tro. Vi kan ikke fordele oss til økt velstand. Hadde vi fordelt all den velstanden som fantes i verden for 200 år siden, uten å skape mer, hadde vi alle levd på nivå med befolkningen i dagens Afghanistan, et av verdens fattigste land. Nullvekst ville innebære at vi ikke kunne gjøre noe bedre eller mer effektivt enn vi gjorde i fjor. Og hvis vi likevel gjorde det, måtte vi gjøre mindre av noe annet for å unngå å skape vekst.

Ta, for eksempel, det nye Litteraturhuset i Oslo. Det har blitt en voldsom suksess med 240 000 besøkende bare det første året. De som besøker huset, spiser, drikker, kjøper bøker og deltar på forestillinger og møter. Det skaper økonomisk vekst. Hvis nullvekst var målet, måtte en annen kafé, et annet teater eller en annen bokhandel legge ned. Det er en umulig, for ikke å si autoritær, tanke, for hvem skal bestemme det? Det ville ta fra oss friheten og drepe kreativiteten. Og i tillegg ville det altså gi oss mindre vekst å fordele.

Litteraturhuset mottar for øvrig støtte fra stiftelsen Fritt Ord. Det er et godt eksempel på de muligheter kapitalismen skaper. Fritt Ords formue stammer fra Narvesen og NSB, som altså ville bruke sin velstandsvekst til å støtte det frie ord. Nå er båndene til kioskvirksomheten brutt, men jeg antar at formuen ikke ligger under hodeputen til Erik Rudeng. Antagelig er formuen plassert i «markedet», dvs. verdipapirmarkedet, i håp om at den skal vokse seg større. Der vil det være tilbakeslag og perioder med tap, men historien har vist at det på lang sikt lønner seg å eie aksjer, fordi bedriftene stadig finner på nye produkter eller blir mer effektive og skaper vekst. Førrige århundre var «preget av to verdenskriger, økonomisk depresjon, oljeprissjokk og aksjemarkedskrakk. Likevel var hundreåret samlet sett preget av en svært positiv utvikling i de internasjonale verdipapirmarkedene,» skriver Kristin Halvorsen når hun skal forklare oss hvorfor et tilbakeslag for Pensjonsfondet i forbindelse med finanskrisen ikke bør bekymre oss altfor mye.

Frie mennesker har forskjellige ønsker og behov. Derfor verdsetter vi ting forskjellig. Det at en ting er mer eller mindre verdt for én person enn for en annen, skaper grobunn for markedet. Når det jeg har, er mer verdt for deg enn det er for meg, kan vi bytte. I en svært enkel økonomi er ikke markedsmekanismen stort mer komplisert enn som så: Et bytte, eller en handel, skjer der fordelene er større enn ulempen for begge parter. Etter at handelen er gjennomført, vil begge parter ha det litt bedre.

Imidlertid er «partene» sjelden bare to individer på et torg i våre dager. Bak alle de varer og tjenester vi bruker hver dag, står det mange titalls, hundretalls eller tusentalls mennesker. Slik er det for eksempel med den PC'en jeg skriver på nå.

Markedsøkonomien er en glimrende mekanisme for å la mennesker samarbeide om selv de mest komplekse oppgaver, som å produsere og distribuere en PC, på en enkel og effektiv måte. De som samarbeider, har ikke det samme målet, de trenger ikke snakke det samme språket, de vet ikke hvem de andre er. Likevel greier de, på en imponerende måte, å sørge for at jeg kan kjøpe den PC-en jeg ønsker meg når det passer meg. Vi ville antagelig aldri, selv om vi brukte mange år,

greie å produsere en eneste av de tingene vi har rundt oss til daglig, om det ikke var for dette samarbeidet mellom svært mange mennesker som hver gir sitt lille bidrag. Den mest effektive måten å produsere på, er altså ved hjelp av markedet.

Adam Smiths viktigste innsikt var ikke at egoisme lønner seg, men at menneskene «gjennom å følge sin egeninteresse, enten denne er fullstendig egoistisk eller høyt altruistisk, vil fremme målene til mange andre mennesker, hvorav de aller fleste vil være ukjente for oss, og det på en måte som er overlegen enhver tilsiktet måte å organisere ting på.» Med «tilsiktet måte» menes nok en planlagt måte, dvs. planøkonomi.

Kapitalismens kjerne er at den leder til innovasjon. Den får oss til hele tiden å forsøke å gjøre noe bedre eller mer effektivt. Men forutsetningen for at mennesker skal ønske å gjøre noe bedre, arbeide ekstra eller ta en større risiko, er at de har muligheten til å gjøre det, og at de har muligheten til å lykkes. Vi må vite at makthaverne ikke konfiskerer det vi eier eller nekter oss å prøve ut nye ideer.

Sergey Brin, en av de to som står bak Google, ble født i Moskva i 1973. Hadde Google kunnet oppstå i Sovjet? Mest sannsynlig ikke, snarere tvert imot. En viktig beveggrunn for Brin var sovjetsystemets kontroll over hans foreldres liv og hans egen skolegang. Han ble overbevist om at informasjonen må være fri og tilgjengelig for alle.

Kapitalismen forutsetter at vi har frihet, privat eiendomsrett, rett til å handle, fri prisdannelse og konkurranse. Vi løper en risiko for å tape, men har samtidig en mulighet til gevinst. Prøving og feiling vil i det lange løp gi oss stadig nye og bedre løsninger der det er knapphet og etterspørsel etter noe nytt eller bedre, enten det gjelder flere grå stær-operasjoner, miljøvennlige biler eller mer fritid. Den økonomiske veksten brukes nemlig ikke bare til pappneser og potetgull. Den brukes også til å hjelpe fattige mennesker, til mer fritid, til mer miljøvennlige produkter, til bedre medisinsk behandling og til kultur. For å sitere Barack Obama: «Det er nettopp denne åpenheten for endring som gjør at markedsbaserte liberale demokratier tilbyr mennesker jorden rundt de beste mulighetene for et bedre liv.»

Dagens alminnelige borgere i den rike delen av verden har det langt bedre enn fortidens konger og keisere hadde det. For selv konger hadde før i tiden kortere levetid enn vi har, og de måtte greie seg uten strøm og innlagt vann. Og de relativt få som er fattige i vår del av verden i dag, har det langt bedre enn det store flertallet hadde det før i tiden. I dag er omsider de ekstremt fattige i klart mindretall. Samtidig er det et stort flertall som vet hvordan de fattigste har det, som bryr seg, og som kan gjøre noe med det. For første gang i historien har vi antagelig en mulighet til å utrydde fattigdommen for godt.

Men la meg presisere: Fattigdom er både et absolutt og et relativt begrep. Når noen blir rike fortere enn andre, skaper dette relativ fattigdom. Noen føler seg kanskje fattigere, fordi andre blir mye rikere. Jeg tenker her på absolutt fattigdom, at én manns vinning ikke er en annen manns tap. Det betyr ikke at alle har blitt rike, eller at alle har blitt like rike. Men det betyr at den enes velstandsvekst ikke forutsetter et velstandstap hos den annen. Markedsøkonomien skaper mer, ofte så mye mer at alle kommer bedre ut.

Ofte hører vi det motsatte, at de fattige blir stadig fattigere. Slik er det heldigvis ikke. Det er heller ingenting som tyder på at kapitalismen tvinger land til å svekke arbeidstakernes rettigheter, miljølovgivningen eller velferdstjenestene. De landene som tiltrekker seg mest investeringer

utenfra, er de som klarer å kombinere en dynamisk markedsøkonomi og grunnleggende rettigheter. Globaliseringens vinnere er ikke Somalia, Russland og Haiti. Det er land som Tyskland, Norge, Botswana og USA. Men land må bli rike før de kan innføre omfattende velferdstjenester, de blir ikke rike av velferd.

Noen spør om ikke velferdsstaten i seg selv kan skape vekst, om det ikke nettopp er gode sosiale ordninger som gjør det mulig for mennesker å ta risiko og skape verdier. Det er selvsagt noe i det. God helse og god utdanning gjør oss mer produktive, og et sosialt sikkerhetsnett kan gjøre det lettere å ta risiko for mange. Men det fjerner ikke den grunnleggende diskusjonen om høna og egget. Alle land må oppnå en viss rikdom før de har råd til å avsette penger til utdanning eller pensjon. Norge var omtrent dobbelt så rikt som Ghana er i dag da vi innførte våre første, meget spede velferdsordninger. Vi var på nivå med Brasil etter annen verdenskrig og på nivå med Thailand da folketrygden ble innført i 1967. Det er altså ikke velferdsstaten som skaper velstand, men velstanden som gjør velferdsstaten mulig. Man må ta de første, viktigste stegene uten sikkerhetsnett.

På den konferansen jeg var, Skjervheim-seminaret, hevdet arrangøren at kapitalismen er et system som har «profittmaksimering som overordnet mål». Det er jeg uenig i. Vi velger ikke kapitalismen for å maksimere profitt, men fordi det er det beste og mest effektive systemet vi kjenner for å skaffe oss økt velstand. Grunnleggeren av den engelske tankesmien Institute of Economic Affairs formulerte det slik: «Kapitalisme er det eneste økonomiske system som over tid øker folks levestandard uten å frata noen deres individuelle frihet.»

Hvis profittmaksimering var det høyeste målet, ville en rekke fenomener være uforklarlige. Det ville for eksempel være vanskelig å forstå hvorfor så mange velger bort bedre betalte jobber eller bruker tid på frivillig og ubetalt arbeid. Selv ikke bedriftene, som må og skal være mest opptatt av profitt, har profitt som eneste mål.

Men det kapitalistiske systemet, som for øvrig ikke er ensbetydende med hele samfunnet, ville ikke fungere hvis det ikke også søkte å generere profitt. Det er en nødvendig drivkraft for verdiskaping og forbedring. Å skape overskudd er derfor den viktigste samfunnsoppgaven bedriftene har. Et overskudd kan spares og reinvesteres, dvs. at vi skaper mer enn vi bruker. Et underskudd er tæring på ressurser, fordi vi bruker mer enn vi skaper. Mellomløsningen, altså nullsumspillet, er absurd.

Men profitt er bare ett av flere virkemidler for å nå høyere mål om velvære og velstand. Hva velstanden så brukes til, er et helt annet spørsmål.

Kapitalismen kan brukes til mye, men ikke alt. Markedet kan for eksempel ikke skape sine egne rammebetingelser eller regulere seg selv. Selv de mest konsekvente markedsliberalister mener at staten må håndheve eiendomsrett, avtalerett og informasjonsflyt i økonomien. (I parentes bemerket er dette mye av problemet i Afrika: Eiendomsretten håndheves ikke, og dermed kan heller ikke entreprenører og næringsdrivende få lån, ettersom de ikke har noe å sette i pant. Det hemmer veksten og gjør at mange forblir i den svarte og uregulerte delen av økonomien.)

De aller fleste mener også at staten må kontrollere konkurransen og stå for finansieringen av fellesgoder. I tillegg skal staten bidra til å minimere såkalte negative eksterne effekter der markedet

har en tendens til å overinvestere og maksimere de positive effektene der markedet investerer for lite. Et typisk eksempel på det første er «forureneren betaler-prinsippet». Det andre dreier seg typisk om investeringer i for eksempel forskning.

Staten kan spille en viktig rolle også på mange andre områder. Men heller ikke staten fungerer perfekt. Både i markedet og i staten er aktørene mennesker, og staten opptrer jo dessuten selv som en stor markedsaktør. Så hva som til enhver tid er optimalt, blir en avveining mellom markedssvikt og styringssvikt.

Markedet skaper heller ikke alltid den fordelingen vi ønsker. Derfor bruker vi bl.a. skatter, overføringer og en viss prisregulering for å utjevne forskjeller. Vi utjevner mellom grupper når vi yter sosialhjelp til mennesker med svak økonomi, og vi utjevner mellom generasjoner når vi gir barnetrygd og subsidierte studielån.

Men om vi alltid lykkes med å skape en mer rettferdig fordeling enn markedet ville gjort, kan nok diskuteres. La meg illustrere med et eksempel:

Tenk deg at det eksisterte et fond som het «Gjør Kristin rik i en fart-fondet». Fondet var kommet til ved at alle innbyggere i Norge hadde gitt meg én krone hver. Nesten ingen merket at de hadde gjort det, og økonomisk betød det ingenting for folk flest. Men for meg betød det enormt mye, nærmere bestemt nesten fem millioner kroner. Dersom noen truet med å legge ned fondet, ville jeg mobilisere alt jeg kunne og alle jeg kjente for å hindre at det skjedde. Folk flest, derimot, ville neppe bry seg. En krone fra eller til betyr ikke så mye.

Slike ordninger finnes det en del av i Norge. Ordninger det står sterke særinteresser bak, og som mottar tilsynelatende «eierløse» penger fra staten. De er villige til å skape enormt mye ubehag for politikere som vurderer å fjerne ordningene, mens de samme politikere vil ha problemer med å mobilisere folk flest til fordel for å fjerne ordningene. Ingen føler at pengene kommer fra akkurat dem. Det alle eier, eier ingen. Men ordningene skaper ikke alltid en mer rettferdig fordeling. Antagelig har Ikea gjort mye mer for fordelingen i Norge enn mange av trygdeordningene våre har gjort.

Det er nemlig slik, og det er paradoksalt for noen, at forskjellene kan være størst der kapitalismen er minst utbredt. Forskjellene er riktig nok veldig små også i de landene der kapitalismen er aller minst utbredt. I Nord-Korea, for eksempel, er alle, bortsett fra et meget lite sjikt, like fattige. Men ulikheten ser ut til å utvikle seg i en omvendt u-kurve: Når et land er fattig, er alle like fattige. Når landet blir rikere, øker ulikheten en periode, før den igjen faller. På samme måte er det lite ulikhet i land uten frihet. Det blir mer ulikhet etter hvert som landet blir friere, før det igjen blir mer likhet. I Norge vokste ulikheten frem til slutten av 1800-tallet, mens den deretter har holdt seg noenlunde stabil.

Dette skyldes at kapitalismen muliggjør likhet, fordi den skaper velstand som kan fordeles. Men det betyr også at kapitalismen i seg selv skaper likhet. Uansett er det nok riktig å si at vi er like fordi vi er rike. Vi er ikke rike fordi vi er like, slik mange i Norge synes å tro.

Det er altså grenser for politikk. Men også markedet må ha grenser. Vi trenger både markedsfrie og statsfrie rom. Markedet må balanseres, ikke bare av staten, men også av familien, den private sfære og det sivile samfunn. Personlig liker jeg ikke at staten forsøker å trenge seg inn

i familielivet, for eksempel ved å bestemme hvordan vi skal fordele og sørge for omsorgen for våre barn. Men jeg liker heller ikke at markedet trenger seg inn og gjør arbeidet i hjemmet til et spørsmål om kjøp og salg. Gudene skal vite at mine barn får penger nok, og jeg synes det er veldig fint at de prøver seg i arbeidslivet. Men de får ikke penger av meg for å rydde rommet sitt.

Vi som er tilhengere av markedet, er altså ikke uten verdier. Tvert om fordrer markedet at vi har med oss verdier, og at vi har tillit til den andre. Frihet må ledsages av ansvar. «Et fritt samfunn krever sannsynligvis mer enn noe annet at våre handlinger rettleides av ansvarsfølelse, utover de plikter som kreves av oss», skrev Friedrich Hayek. En annen liberal klassiker, Wilhelm Röpke, skrev at «økonomisk samkvem ikke [kan] eksistere eller vedvare uten et minimum av naturlig tillit, [...], lojalitet, ærlighet, redelighet, ære og den stolthet som gjør at vi føler det uverdig å jukse, bestikke eller misbruke staten for egoistiske formål».

Markedet er ikke bare en abstraksjon eller et system. Det består av mennesker. Det er mennesker som gjør godt og lever ut sine drømmer, men det er også mennesker som av og til gjør noe dumt eller ondt. Vi kan ha dårlig smak, dårlig skjønn, lav moral og mangelfull kompetanse. Men også planøkonomien må utøves av mennesker med dårlig smak, dårlig skjønn, lav moral og manglende kompetanse. Der det er mennesker, skjer det (heldigvis!) feil.

En stor fordel med kapitalismen er derfor at den lar seg forene med demokrati. Kapitalismens feil og mangler vil lettere bli avslørt og rettet opp, og mennesker med dårlig skjønn og moral kan ikke gjemme seg like lett som i et lukket og autoritært samfunn. Planøkonomi fremmer korrupsjon og kveler signaler fra forbrukerne, slik at makthaverne bare kan gjette seg til hva folk trenger. På slutten av 1980-tallet førte det til at russerne tilbrakte 54 timer i kø hver måned. På en liste over 221 basisvarer, som sovjetøkonomer selv hadde laget, var 198 vanligvis ikke til salgs i butikkene. Slike forhold skaper mistillit.

Meg bekjent finnes det intet demokrati i verden uten markedsøkonomi. Antall demokratier i verden har vokst omtrent parallelt med utbredelsen av kapitalismen. Antall frie og delvis frie land har økt fra 93 i 1975 til 150 i 2007, mens andelen mennesker som lever i frie eller delvis frie land har økt fra 31 prosent i 1950 til 64 prosent i 2008.

Det er altså vanskelig å se at det er mulig å ha politisk frihet uten også å ha økonomisk frihet. Men vi ser eksempler på det motsatte, på land som forsøker å ha markedsøkonomi uten demokrati, slik for eksempel Kina og Vietnam prøver. Om de lykkes i det lange løp, gjenstår å se, det er et av tidens store spørsmål. Så langt synes markedsøkonomien å være en nødvendig, men muligens ikke tilstrekkelig betingelse for utvikling av demokrati.

Markedet gir alle en stemme, og det tillater avvik og annerledeshet. Du kan uten videre kjøpe et rødt slips, selv om moten sier at det skal være grønt. Slik er det ikke alltid med det formelle folkestyret. Du kan ikke uten videre velge en friskole, hvis flertallet mener at det bør være en offentlig skole. Markedet kan derfor være en form for forbrukerdemokrati, løsrevet fra politiske smaksdommere som tror de vet best. Valgfriheten og respekten for mindretallet kan være større i markedet enn i det formelle demokratiet.

Markedsøkonomiens moralske begrunnelse er at den forutsetter frie valg og fravær av tvang. Markedet gir millioner av mennesker en mulighet til å gi uttrykk for sine egne vurderinger og preferanser i stedet for at en liten elite med politisk makt påtvinger alle andre sine egne

preferanser og verdier. Men den forutsetter også at vi er utstyrt med verdier og moral. Fri handel, for eksempel, forutsetter tillit og ærlighet.

Milton Friedman hevdet at de økonomiske fordelene bare var bieffekter av det frie marked, og at det sentrale var markedsøkonomiens moralske overlegenhet. Han mente derfor at markedsøkonomi ville være å foretrekke, selv om andre økonomiske systemer skulle vise seg mer effektive.

Av naturlige grunner mener enkelte nå at markedets hegemoni er over. Det viste seg å være store ubalanser i verdens finansmarkeder, spesielt i USA. Med Lehman Brothers' konkursbegjæring i september i fjor forsvant tilliten bankene i mellom. Aksjepriser stupte, og pengeflyten stoppet opp. Finansmarkedet, som egentlig skal fordele kapital fra dem som trenger penger senere til dem som trenger penger nå, på en måte som minimerer risiko, viste seg snarere å forsterke risikoen. Markedsøkonomiens motor ble plutselig til en diger bremsekloss.

Hvorfor ble det krise akkurat nå?

Noe av skylden kan man nok legge på markedet selv, eller, mer presist, på de sentrale aktørene i markedet. Kompliserte finansprodukter skapte manglende og skjev informasjonstilgang. Huskjøpere og aksjehandlere var for optimistiske.

Men markedsaktørene opererer i en kontekst. De siste årene har denne konteksten bestått av store underskudd i USA og overskudd i Kina, lave sentralstyrte renter, og politiske ønsker, for ikke å si direktiver, om at alle skal få eie sine egne boliger. I tillegg befinner bankene seg i en situasjon hvor de er så viktige for resten av økonomien at de, nesten med nødvendighet, vil måtte bli reddet av myndighetene dersom noe skulle skje. Til sammen har disse faktorene skapt banker og finansinstitusjoner med for mye penger mellom hendene og svake incentiver til å minimere risiko. De samme faktorene har skapt huskjøpere som ser at lån lønner seg, og at husprisene stadig stiger.

Resultatet ble at for mange tok opp for store lån. Når det så viste seg at de ikke kunne betale tilbake, ble usikkerheten så stor at krisen var et faktum.

Kriser kommer og går i et markedsøkonomisk system. Som regel er krisen noe nødvendig og positivt i markedet. Et velfungerende marked er et marked der selskaper av og til går under. Det er det som gjør at økonomien vokser og bringer oss fremover. «I det kapitalistiske systemet, som med raske skritt forbedrer menneskets velferd, går fremgangen så fort at det er umulig å isolere individene fra behovet for å tilpasse seg», skrev Mises. For de involverte aksjonærene og arbeidstakerne er slike omstillinger alltid vanskelige, men historien har vist oss at det går bra til slutt, og ofte langt raskere enn vi tror. I løpet av 10 år forsvant 7,7 millioner jobber i USA. Men det ble samtidig skapt 8,1 millioner nye jobber per kvartal. Hvis ikke bedrifter og arbeidsplasser forsvant, ville vi fortsatt kjørt drosje med hest.

Kriser fører også til at vi lærer av våre feil. Den nåværende krisen kan for eksempel føre til bedre regulering av finansmarkedene og større forsiktighet blant låntakere og långivere. Det er ingen iboende motsetning mellom regulering og frie, velfungerende markeder. Å smøre en klokke er ikke det samme som å hindre klokken i å fungere etter hensikten. Problemet er altså ikke regulering, men for mye eller for dårlig regulering.

Samtidig skal man være varsom med å tro at man kan regulere seg unna alle fremtidige kriser. Reguleringene vil som regel alltid ha til formål å gjøre noe med problemer som allerede er kjent. Man hindrer kanskje at den samme krisen oppstår på nytt, men man vet ikke hvordan neste krise vil se ut. Ofte er det reguleringene selv som er opphavet til neste krise, fordi reguleringen har utilsiktede eller uforutsette virkninger.

Fortsatt er planøkonomien det eneste klare alternativet til markedsøkonomien. Svakheterne ved planøkonomien deles gjerne i tre: kalkulasjonsproblemet, motivasjonsproblemet og oppdagelsesproblemet, hvorav det siste nok var viktigst for sosialismens sammenbrudd. Under sosialismen ble ikke menneskets kunnskap brukt og forent på noen effektiv måte. Kunnskap er subjektiv, spredt, ofte underforstått og aldri «ferdig» og perfekt. Man kan derfor aldri «regne seg til» optimale løsninger. Man trenger konkurranse mellom ideer, slik man også trenger konkurranse i kunsten, i politikken og når man skal velge partner.

Planøkonomien var grunnleggende umoralsk, fordi den er basert på tvang. Som Milton Friedman sa: «Et viktig aspekt ved den politiske friheten i kapitalistiske samfunn er at man åpent kan kjempe og arbeide for sosialisme».

Kritikerne av kapitalismen er med på å gjøre systemet bedre. Dommedagsprofetiene har vært mange, men kapitalismen har så langt alltid overlevd. Den første kapitalismekritikeren var kanskje Adam Smith, som fryktet at markedsøkonomien ville føre til et arbeidsliv preget av rutiner og kjedsomhet. Sekstiåttergenerasjonen følte seg bundet av konformitet, hierarki og byråkrati. Markedsøkonomien har tilpasset seg, og til dels løst, disse problemene. I dag frykter kritikerne at arbeidslivet har blitt for kunnskapskrevende og fleksibelt. Det er ikke utfordringer vi skal ta lett på, men det er tross alt noe annet å bekymre seg for et «kunnskapsproletariat» enn fattigdom og nød. Jobb-tilfredsheten i OECD-landene er for øvrig konstant høy, selv om mange tror at arbeidslivet for andre er blitt mer brutalt.

Pessimistene har også, i hvert fall siden Malthus og sannsynligvis lenge før ham, hevdet at grensen for vekst er nær. Det sier mye om markedsøkonomien at denne grensen ennå ikke er nådd, og at vi fortsatt ikke vet hvor den går. Markedet kommer med stadig nye løsninger der den møter et problem. Vi kan fortvile over miljøproblemer som ikke er løst. Men når markedet først virker i miljøets tjeneste, er det en mye mer effektiv forandringsagent enn politikken er.

Markedet er nå i forsvarsposisjon. Jeg tror det er sunt. Det betyr at både tilhengere og motstandere av markedet blir tvunget til å reflektere over og artikulere seg om markedsøkonomien, dens fordeler og ulemper, og hva alternativet er. Det har vært et forsømt område siden Muren falt.

Jenny og hennes familie er ressursrike mennesker som lever et selvvalgt og trygt liv. De bor der ingen skulle tru at nokon kunne bu, men de sulter ikke, de leser bøker, de har utdanning, og de kan når som helst søke støtte eller hjelp i nærmeste bygd, dersom de trenger det. De lever et enkelt liv, men det moderne sykehuset er ikke stengt for dem, hvis de trenger det. Barna til Jenny dør ikke før de fyller fem, og selv lever hun antagelig minst like lenge som alle vi andre gjør. Hun lever sikkert sunt og blir ikke rammet av gamle dagers tyfus og kolera. Hun lever enkelt, men hun lever i verdens rikeste land.

Kilden til Norges velstand er kapitalismen. Vi er et av verdens mest åpne og globaliserte land. Vi har ca. 0,1 prosent av verdens befolkning, men over én prosent av verdens eksport og import.

Handel over landegrensene og utenlandske investeringer har vært meget viktig for utviklingen av Norge. Vi tilhører i dag den globale overklassen og bør føle et moralsk ansvar for at alle andre skal få de samme mulighetene som oss.

Forfatter: *Kristin Clemet, leder i Civita*

Artikkelen sto på trykk i Samtiden 1-2009. Der finner du også notene til notatet.